

*О.І. Кіян
(м. Кіровоград)*

ІСТОРІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ В.Б. АНТОНОВИЧА

Важливим компонентом творчості В.Б. Антоновича є дослідження історії історичної науки XIX ст. Аналіз наукової спадщини вченого засвідчує, що історіографія посідає в ній особливе місце. Переважна більшість його праць має яскраво виражений історіографічний характер, будь то рецензії на праці історичного змісту чи власні студії з конкретної проблеми, не кажучи вже про аналітико-критичні статті про творчість і погляди окремих спеціалістів з українського минулого. Історіографічний підхід став методом досліджень, якому Володимир Боніфатійович залишився вірним до кінця своєї наукової діяльності. Тому закономірно, що саме в цих студіях з найбільшою повнотою й чіткістю відбилися зміни поглядів ученого на еволюцію наукової думки, зафіксувалися його ставлення та оцінка найвизначніших представників як української, так і зарубіжної слов'янської історіографії.

Незважаючи на те, що в історії української історичної науки В.Б. Антонович був одним із перших учених, для якого історіографія стала важливою темою дослідження, його особистий внесок у науку майже зовсім не вивчений, внаслідок чого здобутки в цій царині навіть сучасні інтерпретатори творчості Володимира Боніфатійовича розцінюють переважно на основі вирваних з контексту цитат, що мають відношення до творчості того чи іншого історика.

Вже у перших працях, лекційних курсах з усією очевидністю проявилася характерна риса творчості В.Б. Антоновича – історіографічність. Кожну працю чи лекцію з певної проблеми він розпочинав з характеристики здобутків сучасної йому історичної науки, порівнював з результатами попередніх досліджень, підкреслював їх значення. На основі авторських преамбул до більшості праць Володимира Боніфатійовича простежуються три головні лінії його аналізу – українська історія, джерелознавство й історіографія. Тому, незважаючи на те, що вчений не залишив після себе загального синтезу з історії історичної науки в Україні, його окремі праці з проблеми становлять важливий компонент розуміння параметрів та головних напрямків її розвитку.

Однією з центральних постатей української історіографії В.Б. Антонович традиційно вважав М.О. Максимовича. Характеристиці творчості, за його виразом, “Нестора южнорусской истории” вчений присвятив реферат, прочитаний ним на засіданні, присвяченому вшануванню

пам'яті останнього в товаристві Нестора Літописця¹, а також вислов своє ставлення до його наукової спадщини у промові на ювілеї дослідника². Але особливе значення мав неопублікований рукопис “Значение исторических трудов М.А. Максимовича”, що являє собою ескіз для більш широкого історіографічного аналізу³.

Характеризуючи працю вченого як історика, Володимир Боніфатійович насамперед підкреслив той стан, в якому перебувала українська історіографія напередодні початку його наукової діяльності, й дійшов до невтішного висновку, що у плані попередників він міг спертися хіба що на М. Бантиша-Каменського. Про надзвичайно низький рівень наукової розробки української історії свідчила майже повна відсутність археографічних видань і збірників. Такий стан історичної науки в Україні, стверджував В. Антонович, заважав Михайлу Олександровичу робити широкі узагальнення. Він сам визначив характер своєї творчої діяльності, що обмежувалася роллю “каменщика”, а не “архитектора”⁴. Але, як вважає Володимир Боніфатійович, ця упередженість, викликана реалістичною оцінкою ситуації, в якій перебувала українська історична наука, не позначилася негативно на характері досліджень М.О. Максимовича. “Отделка отдельных камней, – писав він, – заготовка материалов для будущих исторических построек вознаграждены были трудами его преемников: Костомарова и других”⁵. Саме у даному контексті, на думку В.Б. Антоновича, й мало значення невеликих за обсягом, але змістовних за ідеями та постановкою проблем праць Михайла Олександровича для української історичної науки. Їх діапазон досить широкий і стосується практично всіх періодів останньої взагалі й розгляду окремих її сюжетів зокрема.

Особливо вчений ставив у заслугу М.О. Максимовичу його рішучий і безкомпромісний виступ проти квазінаукової теорії М. Погодіна про обезлюднення українського простору у часи монгольської навали. Аргументація його, викладена в листах до “московского друга”, широко використовувалась Володимиром Боніфатійовичем у розвідці “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие”. Він також визнав справедливою критику Михайлом Олександровичем теорії “общинного” походження українського козацтва та, переконавшись у конструктивності концепції з проблеми свого попередника, широко залучав її до свого лекційного курсу “История малороссийского казачества” протягом усього періоду його викладання в університеті. “Из всех теорий происхождения казачества, – наголошував учений, – правильнее к истории стоял Михаил Максимович”⁶. У курсі з історії козацтва за 1870 р. В.Б. Антонович практично повністю пішов за узагальненнями М.О. Максимовича стосовно ролі козацтва в українській історії й солідаризував з тезою

дослідника відносно того, що його поява обумовлена новим соціальним та економічним порядком, який відновився у Литовській державі перед Люблінською унією ⁷.

Окрім концептуальних підходів, Володимир Боніфатійович завжди відмічав непересічну вартість для очищення української історії від “фантасмагории” плідного скептицизму Михайла Олександровича, його “беспощадной критики необоснованных положений и гонения легендарных сказаний” ⁸. “Письма о Богдане Хмельницком” останнього, адресовані Костомарову, де він піддав ґрунтовному аналізу й критиці зміст його знаменитої монографії про козацького вождя, традиційно кваліфікувалися В.Б. Антоновичем як “образец научно-критического подхода и научной добросовестности” ⁹.

Поряд з критико-аналітичним спектром творчості Максимовича в царині української історичної науки Володимир Боніфатійович надзвичайно високо цінував також його праці з історичної географії. Тому не випадково, коли в жовтні 1875 р. В.Б. Антонович обіймав посаду голови “Юго-Западного отдела императорского русского географического общества”, він запропонував перевидати праці Михайла Олександровича й, редагуючи “Собрание сочинений” ученого, включив у другий том поряд з археологічним та етнографічним і топографічний розділ, в який увійшли розвідки М.О. Максимовича з питань української історичної географії. Ці розробки (особливо з топографії Києва) Володимир Боніфатійович вважав азбукою для науковця. Передрук давав можливість підбити підсумки вивчення української історичної географії у працях її засновника й визначити перспективи і завдання подальших досліджень, оскільки недооцінка ролі відповідного фактора суттєво, на його думку, впливала на науковий рівень навіть кращих студій.

Серед своїх безпосередніх попередників на ниві української історіографії, поряд з М.О. Максимовичем, В.Б. Антонович завжди виділяв М.Д. Іванишева. У творчості цього вченого його приваблювали два аспекти: з одного боку, методична сторона історичного дослідження, широке впровадження самостійно відшуканих джерел, а з іншого, – постановчий та ідейний характер його невеликих, але дуже змістовних праць, які накресливали загальні підходи до розуміння вісьової лінії українського минулого. Володимир Боніфатійович не залишив загального огляду історичної концепції М. Іванишева, але те, що він завжди виділяв її головний компонент – теорію громадського ладу як специфічного прояву українського буття, свідчило, в якою мірою він позитивно оцінював погляди свого наукового наставника. Не випадково, що саме за редакцією В. Антоновича у 1863 р. вийшла окремим виданням, можливо, найбільш важлива праця з історії України Іванишева “О древних

русских общинах в Юго-Западной Руси”. У вступній розвідці до неї Володимир Боніфатійович продемонстрував повну солідарність з баченням проблеми автором, оскільки наведені Миколою Дмитровичем джерельні свідчення, на його думку, повною мірою стверджували дієвість суспільного начала у внутрішньому устрої Русі-України в період середньовіччя. “Важное значение общинного начала, – констатував В.Б. Антонович, – и то особенное упорство, с которым отстаивало его народонаселение Руси против аристократического польского элемента, давно уже было замечено одним из сотрудников Комиссии Н.Д. Иванишевым при разработке актов XV и XVI ст.”¹⁰. Загальний висновок Володимира Боніфатійовича щодо цієї розвідки зводився до наступного положення: “Иванишев нашел первый следы существования общинно-вечевых судов в то позднее время, когда, вопреки естественным инстинктам народа, польский порядок вещей подчинил себе фактически и легально всю Юго-Западную Русь и когда местная стихия народной жизни, умолкнув в чужом ему законодательстве, должна была ограничиться сельскими сходками, существовавшими еще долго на основании древнего обычая, несмотря на стремление шляхты подавить их и уничтожить”¹¹.

Поряд з ідейним змістом творчості, В.Б. Антоновичу, безперечно, імпонував організаторський талант Миколи Дмитровича у плані піднесення ролі історичної науки в Україні. Він постійно наголошував на заслугах свого попередника в розбудові Київської археографічної комісії, діяльність якої вважав переломним етапом у розвитку досліджень “областной истории”¹². Програму “Архива Юго-Западной России”, складену М.Д. Іванишевим на перспективу подальшої колективної праці по підготовці загального синтезу з національної історії, вчений вважав єдиною можливою в тогочасних реаліях наукового життя¹³.

Не залишив Антонович поза увагою й творчість М.І. Костомарова, праці та погляди якого постійно були об’єктом прискіпливого аналізу київського історика. Вже у лекційних курсах 70-х рр. знаходимо не лише звернення до костомарівських праць з української історії, а й розгляд окремих компонентів його наукової концепції. Особливу увагу В.Б. Антонович традиційно приділяв федеративній теорії, яку вважав “плодотворною для уяснения мотивов политических стремлений в удельно-вечевой период”¹⁴. Але сам термін “федеративна теорія” Учений, йдучи за російським істориком К. Бестужевим-Рюїніним, усе ж вважав “не совсем удачным”, оскільки, на його погляд, ця категорія є запозиченням із більш пізніх часів і не відповідає повною мірою характеру етнічних взаємовідносин у давньоруський проміжок часу¹⁵. Тому Володимир Баніфатійович був більш схильним вживати, замість означеного Миколою Івановичем поняття “федеративна теорія”, більш

нейтральне визначення “етнографічна”, а згодом, починаючи з 80-х рр. XIX ст., він постійно оперував запропонованими російським істориком-федералістом А. Щаповим поняттями “областная теория” і “областничество”. Погляд В.Б. Антоновича на дану термінологічну проблему повною мірою віддзеркалює полеміка, яка мала місце між його учнем Д. Багалієм і М.І. Костомаровим на сторінках “Киевской старины”. Прочитана 17 грудня 1882 р. в Харківському університеті програмна лекція Багалія з руської історії “Удельный период и его изучение” була опублікована у часопису “Киевская старина”. Безперечно, що коли в її написанні і не брав участі Володимир Баніфатійович, вона повною мірою передавала зміст його лекційних критичних зауважень стосовно термінології, впровадженої для оцінки давньоруської історії з почину Миколи Івановича. Д. Багалій, слідом за В.Б. Антоновичем, вважав термін “федерація” як такий, що не відповідає духу часу. “Под федерацией, – констатував він, – обыкновенно разумеют такой порядок вещей, при котором отдельные единицы, составляющие федерацию, сознательно переуступают часть своей власти в пользу какого-нибудь центрального правительственного учреждения (конгресса, сейма). Ничего подобного нет в древнерусской жизни. Да и те условия федеративной связи (общность происхождения, быт, язык, православная вера), на которые ссылается Костомаров, относятся к области этнографии, между тем как федерация – принцип политический”¹⁶.

Заперечення доцільності вживання терміну “федерація” з боку учня В.Б. Антоновича викликали замітку М.І. Костомарова “Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси”, де він підкреслив, що “нигде не называет удельно-вечевую Русь федерацией в смысле политического тела”, а лише веде мову “только о началах, которые могли при благоприятных условиях перерасти в федерацию”¹⁷. Стосовно прагнення київського наукового осередку підмінити поняття “федерація” більш нейтральним – “областничество”, то, на думку М. Костомарова, це лише приводить до нівеляції його провідної думки відносно децентралістських тенденцій у характері розвитку давньоруського життя. “Что касается до замены словом областной слова федеративный, – вважав учений, – то термины область, областничество, областное возможны в самом централистичном государстве и совсем не идут туда, где мы хотим усматривать начала федерации”¹⁸.

Але, критикуючи доцільність вжитку поняття федерації, Володимир Баніфатійович та його учні ніде не піддавали сумніву сам зміст костомарівської федеративної теорії. Більше того, він вважав, що запропонований Миколою Івановичем на її основі новий підхід до осмислення давньоруської історії “принес блестящие результаты: явился целый ряд

областных исследований, которые значительно рассеяли тот мрак, которым была окутана наша древняя история”¹⁹. Цю тезу В.Б. Антонович деталізував в історіографічному есе “Костомаров как историк”, де виділив серед його особливих наукових заслуг відкриття нового шляху, оскільки, “занимаясь общими задачами русской истории, он обратил весьма серьезное внимание на научную обработку областной истории России”²⁰.

Ведучи мову про роль Костомарова в українській історіографії, Володимир Баніфатійович підкреслював, що до нього “южнорусская история была почти совсем не разработана, находилась в хаотическом состоянии, была заслонена массой измышлений, предвзятых, фиктивных гипотез, фантастических выдуманных положений”²¹. Тому для своїх досліджень М. Костомаров брав лише матеріал першоджерел і, науково обробивши їх зміст, давав прагматичну версію історичних подій у житті українського народу: “Архивы и разные древние хранилища – вот места, откуда он добывал свой сырой материал, и он разрабатывал его тщательно, подвергал суровой, строгой в уровень с наукой критике”²².

В.Б. Антонович високо цінував ті нові теоретичні елементи, які привніс Микола Іванович у конкретно історичний аналіз взаємовідносин “великорусской и малорусской народностей”. Хоча він і не аналізував загальної національної позиції М.І. Костомарова, але позитивно ставився до його ідеї вирішити проблему історичних стосунків двох східнослов’янських народів на основі психофізичних характеристик. “Исконность обособления южноруссов, – констатував Володимир Баніфатійович з приводу статті М.І. Костомарова “Две русские народности”, – имеет основание в том душевном состоянии народа, которое способствовало выработке гражданских начал, основанных на принципах равноправия вечевых традиций”²³. Зрозуміло, що така солідарність з узагальненнями Миколи Івановича стосовно етнопсихологічних відмінностей як доміанти у характері історичного розвитку українського й російського народів віддзеркалює загальнометодологічний підхід і самого В.Б. Антоновича до розв’язання цієї архіважливої з точки зору розмежування “общерусской” історії проблеми.

Втім, В.Б. Антонович ніколи не ідеалізував М.І. Костомарова як історика та досить часто відзначав його слабкості. У рецензії на четверте видання “Богдана Хмельницького” він звернув увагу на недостатню обізнаність Костомарова з історичною географією України, що призвела до неточностей в означенні топоніміки XVII ст. “В труде столь капитальном, занимающем несомненно положение весьма авторитетное в историографии южнорусского края, – констатував Володимир Баніфатійович, – не везде обращено было тщательное внимание на географию края”²⁴. Не поділяв він також захоплення М.І. Костомарова історико-

політичними сюжетами російської історії й, за спогадами А. Верзилова (учня молодіжної генерації школи В.Б. Антоновича), навіть відносив його до розряду “государственников” у російській історіографії²⁵. Розбіжності були і в підході до ролі єврейського елементу в українській історії пізнього середньовіччя, оскільки вчений ніколи не висловлював тих відвертих “юдофобских” положень, які були властиві Миколі Івановичу²⁶.

Але особливо мало імпонував Володимирі Баніфатійовичу як історико-позитивісту методичний стиль творчості М.І. Костомарова, його надмірне захоплення елементом літературної драматизації та співпереживання. Саме цю манеру викладу він піддає критиці при розгляді розділу про Берестецьку битву у монографії “Богдан Хмельницький”. “В рассказе как о самой битве, так и о приготовлениях к ней и об её последствиях автор, – констатував В.Б. Антонович, – сохраняет собственный прием в изложении фактов: он рисует ряд блестящих картин и останавливает внимание по преимуществу на отдельных эпизодах, оставляя в стороне описание плана стратегических движений...”²⁷. На думку Володимира Баніфатійовича, причини цього недоліку у дослідженні пояснювалося тим, що автор “не захотел вероятно портить общего художественного впечатления картины сражения и поэтому отказался от их воспроизведения”²⁸.

В зв’язку з академічною діяльністю об’єктом аналізу В.Б. Антоновича стала й російська історіографія. Серед сучасних йому істориків особливу роль він відводив С.М. Соловійову, справедливо кваліфікуючи його творчість, як “образец научной добросовестности и трудолюбия”²⁹. Вже у вступній лекції 1870 р. Володимир Баніфатійович використав окремі концептуальні положення московського вченого щодо завдань пізнання минулого, зокрема його знамениту тезу про вітчизняну історію, як “рычаг развития народного самопознания и уяснения непосредственных мотивов его гражданской и политической жизни”³⁰. В.Б. Антонович солідаризувався з таким методологічним підходом до інтерпретації історії, хоча в силу властивої йому політичної обережності замінив усі національні категорії на більш лояльні – “общественные”. Єдине, що викликало в українського історика абсолютне несприйняття у концепції Сергія Михайловича, так це погляд на минуле крізь призму державної організації, в якій “народ проявляет своё историческое бытие”, й тому вона “есть и будет всегда на первом плане для историка”³¹. На думку Володимира Баніфатійовича, “изложение истории государства не соответствует установленному понятию истории”, оскільки “история государства не может быть историей народа, так как, излагая дела правительства, дела представителей власти в данное время, оно совершенно не касается жизни масс во всех его проявлениях. Это будет не история,

---

а биография лиц, которые далеко не всегда могут быть выразителями жизни народа...”³². Таким чином, позитивіст і народник, В.Б. Антонович був далекий від абсолютизації та зведення до моністичного, в дусі гегелівської історіософії державного “начала” всіх принципів історичного пізнання.

Окрім методологічних положень, як свідчать лекційні курси з історії “Домонгольської Русі”, особливу увагу Володимира Баніфатійовича привернули дві концепції С.М. Соловйова стосовно історії Східної Європи, зокрема про роль географічного середовища й так звана “родова теорія” як основа устрою старослов’янського суспільства за часів Київської Русі. Обидві вони стали об’єктом його аналізу і досить влучних критичних характеристик.

Ведучи мову про вплив природного чинника на долю країни та історію народу, В.Б. Антонович підкреслив, що Сергій Михайлович цілком справедливо розпочинає свою “Историю России с древнейших времен” історико-географічним оглядом, якому він відвів цілий об’ємний розділ, оскільки “влияние природы местности, занимаемой русским племенем, на политическую судьбу последнего неоспорима”³³. Але водночас він виступив проти елементів географічного детермінізму, властивих історичній концепції С. Соловйова, оскільки, на його думку, “ход событий, которые постоянно подчиняются природным условиям, приводит довольно часто к односторонним выводам и неправильным положениям”³⁴. Як приклад, Володимир Баніфатійович ілюстрував так звану “кліматичну” теорію Сергія Михайловича, де він намагається довести “обумовленість” гегемонії “северо-восточного племени” серед східного слов’янства. Згідно із С.М. Соловйовим, “природа, более скупая на свои дары, требующая постоянного и нелегкого труда со стороны человека, держит последнего всегда в возбужденном состоянии: его деятельность не порывиста, но постоянна, постоянно работает он умом, неуклонно стремится к своей цели; понятно, что народонаселение с таким характером в высшей степени способно положить среди себя крепкие основы государственного быта, подчинив своему влиянию племена с характером противоположным”³⁵.

Розглядаючи це положення російського історика, В.Б. Антонович стверджував, що “климат не может иметь фатального значения для народа, вышедшего из дикого состояния, поднявшегося в умственном развитии, могущего, следовательно, принять меры к отражению себя от неблагоприятных климатических условий”³⁶. Помилковою, з точки зору Володимира Баніфатійовича, була також думка Сергія Михайловича про те, що “суровая природа закаляла натуру русского человека, сделал его энергичным и предприимчивым, чем и объясняется распространение

пределов государства”³⁷. Дану тезу В.Б. Антонович спростував шляхом відтворення характеру історичного розвитку інших народів. “Мы видим, – констатував вчений, – что на юге были обширные монархии. Обширность русского государства г. Соловьев объясняет равнинностью страны и доказывает невозможность существования подобного государства в Западной Европе, упуская из виду хотя бы пределы монархии Карла Великого”³⁸.

Досить рішуче Володимир Баніфатійович заперечив також думку Сергія Михайловича про характер впливу рік на обумовленість історичних подій та піднесення політичних центрів – таких, як Москва. “Рекам, – констатував він, – Соловьев придает фатальное значение. Так, например, вспоминая о значении Владимира на Клязьме, он говорит, что хотя Владимир и был некоторое время центральным городом, но он должен был уступить свое значение Москве потому, что Клязьма впадает в Оку восточнее, чем Москва”³⁹. Заперечуючи подібного роду географічні крайнощі С.М. Соловйова, В.Б. Антонович дійшов висновку, що “реки имеют большое значение как естественные колонизации, но не такое, как им придает Соловьев”⁴⁰.

Ведучи мову про оцінку Володимиром Баніфатійовичем історико-географічної теорії Сергія Михайловича, варто зазначити, що він заперечував три важливі її постулати. А саме: не Дніпру завдячує Русь своїм матеріальним добробутом, не Волзі завдячує своїм єднанням Московське князівство й не Східноєвропейська рівнина створила передумови для піднесення Росії. Водночас він досить схвально ставився до одного з найбільш важливих історичних узагальнень С.М. Соловйова стосовно історії останньої, згідно з яким на її минулому значно більше, ніж на історії інших європейських народів, позначилося сусідство з номадами. Зіткнення “землеробської” Європи з “кочовою” Азією у формі боротьби “лісу” й “степу”, викладене С.М. Соловйовим як лейтмотив історичної обумовленості, сприймалося певною мірою і В.Б. Антоновичем, який прилаштовував цю теорію в модифікованому вигляді до окремих аспектів українського історичного процесу⁴¹.

Спеціальну лекцію в курсі історії “Домонгольської Русі” вчений відвів розгляду теорії родового побуту Сергія Михайловича, згідно з якою перший період руського минулого визначався пануванням відповідного начала у системі громадських стосунків. На думку Володимира Баніфатійовича, поняття родового ладу, як вихідного моменту в царині еволюції державного “начала” російської історії, запозичене С. Соловйовим у гегельянців (насамперед Г. Еверса й М. Кавеліна) з метою знайти “соответствия в характере развития романо-германской Европы и России”⁴². Згідно із С.М. Соловйовим, якщо у Західній Європі існували

феодалні відносини, то на Русі правління нащадків Ярослава Мудрого являло собою панування князівського роду Рюриковичів. “Единство рода” будувалося на “родственной любви” й визнанні “старшинства физического” його членів як підстави для заняття найбільш важливих князівських столів, починаючи з Києва – головного володіння Рюриковичів⁴³. В.Б. Антонович виділив також думку Сергія Михайловича про те, що не залишилося пам’яток, в яких були “изложены все права и обязанности князей между собой к главному князю” та що до висновку про родово правління російський історик дійшов, “изучая летописи”⁴⁴. Дійсно, як стверджував С.М. Соловйов, у літописах переважав опис подій політичної боротьби за владу, князі – претенденти на київський престол – постійно підкреслювали, що вони руські, спадкоємці одного роду й оперували термінами “брат старший”, “брат младший” відповідно до реальних стосунків родства в межах правлячої династії. Але чи свідчило це про панування родового устрою у давній Русі, як поспішно вважав Сергій Михайлович. Володимир Баніфатійович дійшов висновку, що покладені останнім в основу інтерпретації давньоруської історії думки про “рід” та “почитание старейших”, акумульовані ним у формі теорії “лестничного восхождения” князів до влади, більш потрібні йому для доказовості, точніше логічного обґрунтування справедливості “территориальной переброски старшего стола из Киева до Владимира-Суздальского”⁴⁵. Тому теорію “родових взаємин” він кваліфікував як “искусственную”, оскільки у ній містилося кілька принципових “погрешностей”. “Историк, – писав В.Б. Антонович, – занимается по преимуществу центральным столом и выпускает из виду даже очень важные события в удельных землях, а изучающего историю это ставит в невозможность восстановить события областной истории”⁴⁶. Іншою суттєвою слабкістю таких уявлень Володимир Баніфатійович вважав загальнометодологічний підхід, оскільки “историки, следующие этой теории, должны держаться искусственно созданной руководящей нити – великокняжеской власти, которую никогда не возможно бывает проследить ни хронологически, ни территориально: они путаются во взаимные столкновения князей и из-за этой путаницы не замечают историю народа...”⁴⁷. С.М. Соловйов, на думку українського історика, “находит, что принцип родового быта перешел в княжеское семейство и выразился в борьбе дядей с племянниками за старшинство: пока жив был старший брат, меньшие князья повиновались ему, но когда он умирал, то являлись недоразумения, кому считается великим князем: сыну умершего или его братьям. Этой борьбой дядей с племянниками г. Соловьев и характеризует весь удельно-вечевой период”⁴⁸. Проти такої упередженої оцінки останнього, вважав В. Антонович, свідчать три вагомні моменти.

По-перше, “удельный период продолжается несколько столетий, а борьба родственников представляет частный, единичный факт, который в одной области мог быть, а в другой мог не быть”⁴⁹.

По-друге: “Факт борьбы дядей с племянниками встречается в продолжении всего удельного периода 3–4 раза, т.е. в промежуток времени около половины столетия...”⁵⁰.

По-третє: “Борьба за старшинство и независимость происходила и между другими родственниками, и таким образом, исходя из частных случаев, другие историки могли бы характеризовать удельный период как время борьбы между родными или двоюродными братьями, между отцами и сыновьями и т.д...”⁵¹.

В.Б. Антонович також піддав сумніву положення Сергія Михайловича, згідно з яким відособлення Володимиро-Суздальського князівства в “обширную область с особым характером народонаселения, с особыми стремлениями, особыми гражданскими отношениями” обумовлено діяльністю нового роду князів, починаючи з Всеволода Велике Гніздо, які на півночі “открыли свободное поприще” для розбудови державної організації⁵². Очевидно, що С.М. Соловйов керувався тут поглядом на державний устрій як на інститут, створений володимирськими князями в інтересах усього суспільства. Зв’язаний такою концепцією, дослідник занадто перебільшує особливості Володимиро-Суздальської землі та ігнорує аналогічні процеси й явища, які спостерігалися і в інших областях тогочасної Русі. На думку Володимира Баніфатійовича, перебільшення С.М. Соловйовим ролі Володимира є не що інше, як данина концепції поділу історії Росії на періоди по “столицях”⁵³. Учений також дійшов думки, що внутрішні стосунки у Північно-Східній Русі не мали ніяких принципових відмінностей від порядків в інших руських землях. Тому протиставлення історії північно-східної та південно-західної Русі за міркою об’єднаних, централістських критеріїв не є вірним вирішенням проблеми. Недооцінка елементів консолідації Сергієм Михайловичем щодо юго-западної Русі і гіпертрофоване уявлення стосовно такого явища у северо-восточной зустріли принципову критику українського вченого⁵⁴.

Як історик-народник, В.Б. Антонович також не погоджувався із співвідношенням в історичній концепції С.М. Соловйова роду й общини, яку російський учений інтерпретував як результат поєднання “многих родов под норманским началом”⁵⁵. Володимир Баніфатійович підмітив певну непослідовність автора у визначенні “общинного начала”, оскільки в його концепції ця історична категорія набуває двоякого змісту, в окремих випадках виступаючи то як об’єднання родів під владою князя, а іноді як явище, що має відношення переважно до міського життя. Такий

підхід обумовлений тим, що Сергій Михайлович гіпертрофував роль родових “начал” та недооцінював сили громадські. “В удельный период, – писав В.Б. Антонович, – значительное развитие достигает сила земства и уже не справляется ни с какими родственными княжескими счетами, а выбирает себе князя или изгоняет его в случае неудовольствия. Вече пользовалось большим влиянием на Новгород, само избирало себе князя в Полоцке и даже в Киеве. Киевляне изгнали Изяслава, призвали Владимира Мономаха и т.д., следовательно, при таком порядке – не может быть и речи о родовом быте”⁵⁶. Характеризуючи історичні джерела, що свідчили проти поглядів С.М. Соловйова, Володимир Баніфатійович зазначав: “Вообще в это время можно заметить, что спор между князьями за старшинство решается в большинстве случаев не по родословной, а вооруженной силой. Кто победит претендентов на старший стол или истребит их, тот и великий князь”⁵⁷. У цілому думка В.Б. Антоновича відносно теорії “родового побуту” Сергія Михайловича зводиться до положення, що цей ключовий аспект державницької схеми російської історії вступає в протиріччя з очевидними фактами розвитку громадських відносин на Русі, підміняє поняття й віддаляє від історичної істини. Окрім цього, будь-який адепт схеми російської історії, запропонованої С.М. Соловйовим, неминуче зустрічається з двома методологічними проблемами, оскільки, по-перше: “является масса членов, которые только затрудняют изучение, и надо будет следить за бесконечными разветвлениями родословной...”⁵⁸. Другий, ще більш суттєвий недолік цієї інтерпретації полягав у тому, що “раз сосредоточено внимание на княжеской родословной, упускается из виду народный быт, в котором и состоит причина распада на уделы”⁵⁹. Ці недоліки історичної концепції Сергія Михайловича і обумовили, на думку Володимира Баніфатійовича, потребу спрямувати зусилля істориків “на разработку жизни каждой области, так как рассматривать всю удельно-вечевую Русь вместе нет никакой возможности”⁶⁰.

Таким чином, історіографічний аналіз окремих компонентів історичної концепції С.М. Соловйова, здійснений В.Б. Антоновичем на початку 70-х рр. XIX ст. у рамках лекційних університетських курсів, свідчив про його сталий інтерес до творчості російського дослідника та навіть вказував на залежність від окремих методологічних настанов стосовно історії як науки. Але в плані осмислення східнослов'янського історичного процесу погляди видатних учених, як адептів різних національно-політичних доктрин, суттєво різнилися. Погляд гегельянця С.М. Соловйова на історію Росії крізь призму великодержавної централістської концепції, його примат політичної історії над соціальною зустріли принципове несприйняття позитивіста В.Б. Антоновича, який

спостерігав давньоруський історичний процес крізь призму громадських “начал” й “областничества”.

Поряд із С. Соловйовим у російській історичній науці другої половини XIX ст. Володимир Баніфатійович досить позитивно ставився до праць К.М. Бестужева-Рюміна. Його дослідження в сфері історичного джерелознавства вчений схильний був вважати за зразок і завжди у вступних оглядах до лекційних курсів з давньоруського минулого рекомендував своїм студентам “широкое руководящее введение” петербурзького вченого, яким розпочиналася синтезуюча “русская история”. Метод критичного вивчення та групування джерел, перенесений Костянтином Миколайовичем із західноєвропейської методології у російську, В.Б. Антонович кваліфікував як “положительное явление, способствующее более рациональному осмыслению того огромного корпуса исторических свидетельств, коим располагает исследователь, приступающий к изучению отечественной истории”⁶¹.

Як відомо, розпочавши роботу над “Русской историей”, К.М. Бестужев-Рюмін ставив перед собою три мети, дві з яких лежали в площині джерелознавства й історіографії. Зокрема вказати на ті шляхи, якими здобуваються наукові результати (тобто показати методи й прийоми праці історика над джерелами) і ввести вченого в їх коло, доступних для практичного вжитку. Ставши, за словами В. Ключевського, “настільною книгою” кожного дослідника минулого, вступ до першого тому “Русской истории” складався із десяти великих проблемних тем, вісім з яких присвячено питанням джерелознавства: одна – визначенням понять “джерело” та “історична критика”; сім – конкретним характеристикам джерел руської історії за їх головними різновидами⁶². Костянтин Миколайович був першим російським ученим, який прагнув не лише до класифікації останніх, а й точного визначення самого поняття “історичне джерело”, присвятивши цій проблемі навіть спеціальне дослідження під назвою “Определение источника”⁶³.

В.Б. Антонович, працюючи в руслі категорій, сформульованих російським істориком, широко використовував його аргументацію. Як і К. Бестужев-Рюмін, він констатував, що слово “источник” використовується “сбивчиво” та не завжди правильно з наукової точки зору. Факт, запозичений не з першоджерела, Володимир Баніфатійович, як і російський учений, традиційно називав джерелом “из вторых рук” й у критичних рецензіях завжди виділяв їх присутність як виявлення поверхового знання проблеми⁶⁴. Але надзвичайно обережний в узагальненнях стосовно російських науковців, на відміну від, наприклад, М. Драгоманова, В.Б. Антонович не дав принципової оцінки змісту історичної концепції Костянтина Миколайовича, хоч принагідно відзначив недосконалість його періо-

---

дизації історії Русі, побудованої на принципі домінування “великорусского племени”, що перетворювала, на думку Володимира Баніфатійовича, одного з найбільш талановитих істориків другої половини XIX ст. у політично заангажованого “адвоката Москви”, який не добачав нівеляційно-централістських тенденцій російської політики стосовно “инородцев” навіть тоді, коли вона була очевидна та не приховувалась урядом.

Якщо під час аналізу творчості К. Бестужева-Рюміна В.Б. Антонович обмежився переважно характеристикою його загальнометодичних підходів, то при розгляді праць інших російських учених, які мали відношення до історії України, він проявив значно більшу принциповість у плані загальних положень і узагальнень. Досить показовою в даному контексті є його рецензія на дисертацію харківського професора П. Буцинського “О Богдане Хмельницком” (1882). Ця праця учня Г. Карпова – одного з відвертих апологетів великодержавницької історіографії – ставила за мету виробити офіційну установку на роль Хмельницького в “общерусской истории” й у своїй ідейній основі була спрямована насамперед проти народничко-романтичної оцінки діяльності козацького вождя Костомаровим. Появу свого дослідження П. Буцинський мотивував тим, що акти польської метрики московського архіву закордонних справ – між ними кореспонденція Хмельницького, захоплена поляками під Берестечком, та деякі інші акти “не попали в поле зрения наших историков, а между тем они проливают свет на персону и деятельность славного гетмана”⁶⁵. Але всупереч декларації головним у праці є новий принциповий погляд автора на особу Хмельницького, згідно з яким він постає перед читачем як шляхтич, навіть польський магнат за своїми переконаннями й звичками, далекий від усяких національних чи соціальних визвольних мотивів, який з чисто особистих причин розпочав конфлікт із польським режимом.

Володимир Баніфатійович був призначений офіційним рецензентом дисертації П. Буцинського від Київського університету і дав не лише загальну оцінку її змісту, а й сформулював свою контрверсійну систему уявлень на проблему⁶⁶. За словами М. Грушевського, “ця рецензія цікава zarazом і як одно з небагатьох писань, де сей авторитетний історик України висловлював свої погляди на Хмельницького і хмельниччину”⁶⁷. Перш за все, В.Б. Антонович рішуче заперечив спробу П. Буцинського подати образ Хмельницького на основі виключно актового матеріалу й зазначив недостатню увагу останнього до наративних свідчень, які він у дусі московської школи С. Соловйова вважав надмірно суб’єктивним джерелом та не приділяв їм належної уваги. “Буцинский, – констатував Володимир Баніфатійович, – весьма справедливо отдает предпочтение материалу археографическому, но материал этот не может доставить сколько-нибудь цельной картины; он уже по своему существу отрывочен и не полон; он

не может служить для точного констатирования фактов, невозможно, желая изображать цельную картину жизни и делать о ней выводы, ограничиваясь исключительно архивным материалом”⁶⁸. Далі він, проаналізувавши весь спектр використаної літератури з теми, звернув увагу на ігнорування П. Буцинським цілого ряду досліджень польських істориків, зокрема фундаментальної праці Л. Кубалі з даної проблеми. “Соглашаться с его взглядами или оспаривать их, – вважав рецензент, – конечно, может каждый новый исследователь, но сомневаемся, возможно ли автору монографии о Богдане Хмельницком игнорировать это сочинение”⁶⁹.

В.Б. Антонович рішуче відкинув прагнення П. Буцинського шукати причину подій та їх наслідків виключно в контексті характеристики діяльності гетьмана. “Неудачность, неясность идеалов, готовность уложиться в польские порядки, – вважав учений, – не были результатом личного характера Хмельницкого, а зависели от той степени культуры, на которой стоял в его время весь народ”⁷⁰. Заперечував він також тезу П. Буцинського про відсутність певної програми й ідейної мотивації, окрім релігійної, у руху під проводом гетьмана. “При невозможности опереться на некультурную массу, – писав Володимир Баніфатійович, – неудивительно, что большинство казацких предводителей идет по торной, но, по крайней мере, ясной для них дороге добиться автономии и усвоить себе с большими или меньшими поправками единственный известный им строй гражданского быта, а таким был в то время строй польский”⁷¹.

Заперечуючи головну тезу великоросійської історіографії стосовно Хмельниччини (“от Польши отбивались, а к России христуради просились в подданство”), В.Б. Антонович всіляко підкреслював ідейний бік повстання як боротьбу за певні громадські ідеали українського населення, хоча й не вбачав у цьому процесі прагнення витворити особну державу через брак відповідного організаційного хисту як у Хмельницького, так і очолюваної ним народної стихії.

Об’єктом постійної уваги Володимира Баніфатійовича стала також польська історична думка, за перипетіями розвитку якої він спостерігав із особливим науковим інтересом. В історіографічній спадщині дослідника можна знайти чимало критичних рецензій на твори польських істориків, присвячених українській проблематиці. Наскільки можна судити з характеру підготовчих до лекційних курсів та наукових студій записів, в епіцентрі еволюції польської історіографії він виділяв кілька напрямів, пов’язаних із загальнометодологічними підходами й політичною спрямованістю. Причому ставлення до кожного з них було обумовлено у В.Б. Антоновича мірою лояльності до українського питання у минулому та в його часи, а також демократичними уподобаннями останнього, хоча він і був далекий від тенденційного ігнорування тих наукових

здобутків, які мали місце в працях adeptів будь-якого напрямку.

У царині польської історіографії він завжди виділяв краківську історичну школу, яка в часи активної наукової творчості Володимира Баніфатійовича займала домінуючі позиції та по суті визначала тематичну спрямованість досліджень польських істориків. Як відомо, В.Б. Антонович не лише був добре обізнаним з працями представників школи, а й мав особисті взаємини з її зачинателем, істориком і водночас містиком-моралістом, керівником церковно-політичної монархічної організації “Zmartwychwstania” Валер’яном Калинкою. Скептичне ставлення останнього до шляхетської Речі Посполитої імпонувало Володимир Баніфатійович, а мрії про польсько-українське порозуміння, яким був пройнятий цей монах-історик останні роки життя, навіть на думку М. Грушевського, підштовхнули українського вченого до ідеї політичної угоди між поляками та українцями в Галичині ⁷².

Але, безперечно, головний науковий інтерес В.Б. Антоновича викликали праці так званої “української історичної школи” у польській історіографії другої половини XIX ст. Серед її adeptів він завжди виділяв творчість одного з близьких товаришів, однокурсника по навчанню на медичному відділенні Київського університету Йосифа Ролле (1830–1894). Син французького емігранта, він усе своє життя провів в Україні, ще у студентські роки захопився її минулим і з “особенной любовью следил за всеми сочинениями, относившимися к истории его ближайшей родины” ⁷³. Розпочаті в роки навчання заняття він продовжив у період медичної практики на Поділлі, де відповідно до своїх наукових уподобань розпочав збір історичних матеріалів. До літературної обробки їх Ролле й приступив після переселення в Кам’янець, де він мешкав протягом тридцяти рр. За той проміжок часу ним у різних польських виданнях опубліковано більше 80 різнопланових досліджень з української історії (більшість – з минулого Поділля) ⁷⁴.

Володимир Баніфатійович надзвичайно уважно спостерігав за творчістю Й. Ролле. Про це свідчить та обставина, що поява практично кожного нового дослідження польського історика (особливо із заснуванням “Киевской старины”, де В.Б. Антонович був редакційним рецензентом важливих праць з історії України), знаходила в нього відгук. На думку Володимира Баніфатійовича, творчість Ролле має більше популяризаторський, ніж чисто науковий характер, оскільки його монографії епізодичні й їх тематика повною мірою обумовлена “встречным историческим материалом”, а не поглибленим вивченням проблеми ⁷⁵. Як виняток у його загальному методологічному підході В.Б. Антонович виділив тритомне дослідження “Zameczki Podolskie kresach multauskich” (“Подільські замки на молдавському кордоні”), яке дає систематизоване уявлення про історію

Кам'янця-Подільського та інших міст південно-західної України. Володимир Баніфатійович також окреслив хронологічний діапазон творчості Й. Ролле і дійшов висновку, що він є істориком переважно XVI–XVIII ст. та досить рідко виходив за цю межу.

У творчості дослідника В.Б. Антонович спостерігав кілька етапів. Перший з них характеризувався “преобладанием художественного элемента над историческим – он стоит как бы на рубеже исторической повести и исторического исследования”⁷⁶. Такий підхід до написання праць Й. Ролле в ранній період його літературної діяльності Володимира Баніфатійовича був схильний пояснювати стремлінням автора “принорваться к бытовым понятиям описываемого исторического времени, может быть, еще в большей степени – желанием подделаться под вкусы и понятия публики”⁷⁷.

Лише з 80-х рр. XIX ст. у працях польського дослідника намітився більш науково-прагматичний підхід до висвітлення української історії. Свідченням цього, на думку В.Б. Антоновича, стала поява монографії “Z przeszłości Polesia Kiewskiego” (“З минулого Київського Полісся”), виклад в якій “отличается искусной группировкой и освещением фактов и весьма тщательно разработкою бытовой характеристики времени”⁷⁸. Новий напрям у творчості Й. Ролле Володимир Баніфатійович пояснював більш глибоким вивченням джерел, а також відмовою від звичного для польських істориків ігнорування видань Київської археографічної комісії. “Основное достоинство трудов доктора Antoni (псевдонім, під яким Й. Ролле публікував свої твори – О.К.), – стверджував В.Б. Антонович, – то, что он знакомит свою публику с материалами, добытыми русской исторической наукой и установлением более объективных взглядов”⁷⁹. Втім, навіть у найбільш вдалих, з точки зору вченого, студіях польського історика вбачаються слабкості, оскільки “автор не опирается на факты, не исходит из широких, общих для всего человечества, исторических законов прогресса, а старается исключительно ударять на чувство писателя, для этого он в излишестве прибегает к эпитетам в характеристиках и к произвольным положениям, которые в качестве афоризмов он кладет в основу своих рассуждений”⁸⁰. Негативною стороною досліджень Й. Ролле з української історії Володимир Баніфатійович вважав також стиль викладу матеріалу, який переповнений суб’єктивними коментарями, що досить часто вступали у протиріччя з наведеними в них же документальними свідченнями. “Манера исследования доктора Антония, – констатував В.Б. Антонович, – придает его сочинениям характер аналогии или адвокатской речи вместо объективного исследования исторической истины и возбуждает у читателя, не разделяющего априорных положений автора, некоторое невольное недоверие даже к тем частям труда, которые правдоподобны и без субъективных прикрас”⁸¹.

Але особливе несприйняття Володимира Баніфатійовича у творчості Й. Ролле викликала національна тенденційність при висвітленні аспекту українсько-польських історичних взаємин, “постоянное присутствие предвзятой мысли, которою освещаются события по мере того, как автор восстанавливает их из архивного материала”⁸². Такою а priori вгаданою в польській історіографії думкою стало положення, згідно з яким Польща переслідувала на сході цивілізаторську місію та була зайнята насадженням розумової й громадянської культури. Й. Ролле, на думку В.Б. Антоновича, хоч і не сповідував відкрито цю концепцію, але був проіннятий її ідеями, що сильно зашкодило науковому характеру його праць та обмежило міру їх використання.

Серед здобутків цього науковця Володимир Баніфатійович виділив насамперед прекрасне знання історичної географії України і його нахил до соціальної та економічної тематики. Праці останнього з історії шляхти (“Історія окольної шляхти в Овруцькому повіті”) і козацтва (“Козацтво в Київському Поліссі в другій половині XVII ст.”) В.Б. Антонович вважав вершиною його творчості, оскільки вони “в значительной мере подготовливают разработку исторического материала для истории Западной Руси, над которым поныне трудились весьма немногие ученые”⁸³.

У цілому огляд творчості В. Антоновича засвідчує незаперечні його здобутки в галузі вітчизняного джерелознавства та історіографії. Вчений не лише виступав популяризатором історичних знань (редагував книги, антології джерел з української історії, читав лекції), а й в історіографічних студіях, численних рецензіях пропагував праці з минулого України, знайомив читачів з творчими досягненнями дослідників і тим самим залучав їх до історії історичної науки. Історіографічна спадщина Володимира Баніфатійовича дає більш повну уяву про спектр зацікавлень останнього у кожній осібній проміжок його наукової діяльності, ставлення до різних творчих напрямів та шкіл, а також свідчить про характер власної дослідницької позиції в процесі еволюції як національної, так і всеслов'янської історичної думки.

¹ Записки Юго-Западного отделения Русского географического общества за 1873 г. – К., 1874. – Т. 1. – С. 78–79.

² Див.: Юбилей М.А.Максимовича. – К., 1871. – С. 46–47.

³ ІР НБУ. – Ф І. Спр. 7920.

- 4 *Иванишев Н.Д.* О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К., 1863. – С. 1.
- 5 Там само. – Арк. 1 зв.
- 6 Там само. – Спр. 8104. – Арк. 197.
- 7 Там само. – Арк. 190 зв.
- 8 Там само. – Спр. 7920. – Арк. 1 зв.
- 9 Там само. – Спр. 7905. – Арк. 24.
- 10 *Иванишев Н.Д.* О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К., 1863. – С. 1.
- 11 Там само. – С. 2.
- 12 ІР НБУ. – Ф І. – Спр. 8107. – Арк. 20.
- 13 Там само. – Спр. 7936. Арк. 9 зв.
- 14 Там само. – Спр. 8101. Арк. 121 зв.
- 15 Там само. – Арк. 122.
- 16 Киевская старина. – 1883. – Февраль. – С. 216.
- 17 Там само. – Апрель. – С. 900.
- 18 Там само. – С. 901.
- 19 ІР НБУ. – Ф І. – Сспр. 8101. – Арк. 122 зв.
- 20 Киевская старина. – 1885. – Кн. V. – С. XXX.
- 21 Там само.
- 22 Там само. – С. XXVI.
- 23 Там само. – Спр. 7936. – Арк. 17 зв.
- 24 Киевская старина. – 1884. – Май. – С. 318.
- 25 Антонович і Костомаров. 3 споминів А.В.Верзинова // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 82.
- 26 Див., наприклад: *Костомаров Н.И.* Жидотрепание в начале XVIII в. // Киевская старина. – 1883. – Кн. I. – С. 1–26; Кн. 3. – С. 477–492.
- 27 Киевская старина. – 1884. – Май. – С. 318.
- 28 Там само.
- 29 ІР НБУ. – Ф.І. – Спр. 7903. – Арк. 12 зв.
- 30 *Соловьев С.М.* Сочинения. – М., 1988. – Т.1–2. – С. 53. Розбір цієї тези докладніше див.: Герье В.И. Сергей Михайлович Соловьев // Исторический вестник. – 1880. – Т.1. – С. 76, 79.
- 31 *Соловьев С.М.* Сочинения. – Т.1. – С. 68.
- 32 *Киян О.* Кафедральне “вірую” Володимира Антоновича // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 68.
- 33 ІР НБУ. – Ф.І. – Спр. 8104. – Арк. 6.
- 34 Там само. – Арк. 6 зв. Соловьев С.М. Сочинения. – Т.1. – С. 73.
- 35 *Соловьев С.М.* Сочинения. – Т.1. – С. 73.
- 36 ІР НБУ. – Ф.І. – Спр. 8104. – Арк. 6 зв.
- 37 *Соловьев С.М.* Сочинения. – Т.1. – С. 71.

-
- 38 НБУ І.Р. Ф.І, спр. 8104, арк. 7.
39 Там само. – Арк. 7 зв.
40 Там само.
41 Там само. – Спр. 8101. – Арк. 3.
42 ІР. НБУ. – Ф.І. – Спр. 8106. – Арк. 14.
43 Див.: *Соловьев С.М.* Сочинения. – Т.1. – С. 336–338.
44 Там само. – С. 333.
45 ІР. НБУ. – Ф.І. – Спр. 8104. – Арк. 119.
46 Там само. – Арк. 119 зв.
47 Там само. – Арк. 120.
48 Там само. – Арк. 120 зв.
49 Там само. – Арк. 121.
50 Там само. – Арк. 121 зв.
51 Там само. – Арк. 123.
52 *Соловьев С.М.* Сочинения. – Т.1. – С.514.
53 ІР. НБУ – Ф.І. – Спр. 8104. – Арк. 123.
54 Там само. – Арк. 123 зв. – 125 зв.
55 *Соловьев С.М.* Сочинения. – Т.1. – С. 214.
56 ІР НБУ. – Ф.І. – Спр. 8104. – Арк. 121.
57 Там само. – Арк. 121 зв.
58 Там само.
59 Там само. – Арк. 122.
60 Там само. – Спр. 8101. – Арк. 3.
61 Там само. – Спр. 7903. – Арк. 2 зв.
62 *Бестужев-Рюмин К.Н.* Русская история. Введение. – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 3–260.
63 Докладніше див.: *Киреева Р.А.* “Русская история” К.Н.Бестужева-Рюмина: роз-
мышлення об історії як науке // Отечественная история. – 1992. – № 1; Пронштейн
А.Л. Историческое источниковедение в трудах К.Н.Бестужева-Рюмина // История
СССР. – 1990. – № 3.
64 Вестник Европы. – 1884. – № 9. – С. 413.
65 *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 3.
66 Рецензія Антоновича на працю П.Буцинського була опублікована в журналі
“Киевская старина. – 1883. – Кн. V. – С. 417–428.
67 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.VIII. – Ч. 2. – С. 220.
68 Киевская старина. – 1883. – Кн. V. – С. 419.
69 Там само. – С. 420.
70 Там само. – С. 425.
71 Там само. – С. 424.
72 *Грушевський М.* З соціально-національних концепцій Антоновича. // Україна.
–1928. – Кн. 5. – С. 6.
73 *Антонович В. И.И.* Ролле (D-g Antoni) // Киевская старина. – 1894. – Январь. – С. 303.

74 Українські твори Ролле склали основу дев'яти томного видання “Opowiadania historyczne”, яке виходило протягом 1875–1893 рр. у Львові й Варшаві.

75 Киевская старина. – 1884. – Январь. – С. 306.

76 Там само. – С. 307.

77 Там само. – С.308.

78 Там само. – 1882. – Октябрь. – С. 150.

79 Там само. – С. 154.

80 Там само. – С. 152.

81 Там само.

82 ІР. НБУ. – Ф.І. – Спр. 7958. – Арк. 1 зв.

83 Киевская старина. – 1884. – Январь. – С. 308.